

VLOGA SPOLNIH IDENTITET PRI RAZVIJANJU LITERARNE KOMPETENCE

V prvem delu prispevka so prikazani znanstveni prispevki o vlogi spolnih identitet pri recepciji literarnega besedila. Sodobne teorije, ki so se razvile na področju študij spolov, vse bolj poudarjajo, da je eden izmed pomembnih dejavnikov v doživljanju književnega besedila tudi spolna identiteta. V drugem delu prispevka so podana izhodišča za razmislek o tem, ali je mogoče dejstvo, ki ga potrjujejo tudi izsledki empiričnih raziskav, da deklice berejo več kot dečki, preseči z implementacijo spoznanj s področja študij spolov (glede recepcije literarnih besedil) v izobraževalni proces.

literarna kompetenca, študije spolov, recepcijska estetika, uporna bralka

The first part of the paper presents ideas relating to the role played by gender or sexual identities in the reception of literary texts. Contemporary gender studies increasingly emphasises the importance of sexual identity in the reception of literary texts. The second part offers a theoretical basis for reflection on whether the empirically supported fact that girls read more than boys can be overcome by the implementation within the teaching process of findings in gender studies relating to the reception of literary texts.

literary competence, gender studies, aesthetics of reception, resisting reader

Verjetno je od naše osebne izkušnje, a tudi od senzibilnosti za probleme, ki so v zvezi s spolnimi identitetami, odvisno, ali smo sploh pripravljene premisliti o vlogi spolnih identitet pri razvijanju literarne kompetence razumeti kot izziv na področju literarne vede. A tudi, če sodimo med tiste, ki se jim taka izhodišča ne zdijo primerna za literarnovedne raziskave, je dovolj primerov iz literature in kulture, zaradi katerih moramo v trdnost in upravičenost vztrajanja v taki drži podvomiti. O tem, da ženske vsaj včasih beremo na drugačen način ali v drugačnih situacijah, najdemo dovolj primerov že v likovni umetnosti. Kakšen je bil odnos do ženske kot bralke, pa ne razkrivajo samo satirične likovne upodobitve,¹ ampak tudi primeri iz slovenske književnosti. Če je nagovarjanje bralke in s tem poudarjanje njene drugačne vloge pri recepciji literarnega dela kot pri bralcu danes na prvi pogled simpatični anahronizem, kakršnega srečamo na primer pri Jurčiču, ki v *Doktorju Zobru* zapiše: »Prebudi ga – oprosti bralka, življenje je polno proze – neprijetni čut srbečice po životi« (Jurčič 1890: 21), pa je pri Janezu Trdini v delu *Ujetnica*

¹ Gl. Stefan Bollmann, *Reading Women*, London, New York: Merrell 2006.

prikazan poguben vpliv literature na bralke. Osrednja figura doživi najhujša ponižanja, ker so ljubezenski romani v njej prebudili libido, ki ga je skušala izživeti, s čimer pa je prestopila vse meje, ki so bile postavljene ženskam v patriarhalni družbi 19. stoletja. Kakšne so posledice branja, povzema Alenka Jensterle Doležal v študiji o podobi ženske v pripovednem opusu Janeza Trdine:

»Ogabni strup« teh knjig izhaja iz ljubezenskih zgodb in groznih prizorov. Trdina vse naslednje deklíčine nezgode pripisuje posledicam teh knjig in napačne, popustljive vzgoje. Začne govoriti govoriti nemško, spakljivo in nenaravno, v govoru posnema slog in jezik prebranih romanov. Sodobni don Kihot, madam Bovary na slovenskih tleh ali razočarani romantik Roza, s katero Trdina v tem trenutku zgodbe še nima usmiljenja, začne iskati romantične prigode tudi v resničnosti. (Jensterle Doležal 2005: 133.)

Trdinov pogled na žensko kot bralko ni bil v 19. stoletju prav nič posebnega, tudi v »strokovni« literaturi namreč zasledimo podobne poglede na poguben vpliv branja na ženske:

Ko deklica nekoliko zraste in starejša postane, dobi nekak nagon k temu, da hoče vse vedeti – v s e b r a t i . Ta nagon ima za vzgojo dobro, pa tudi slabo stran, koja je odvisna od vsebine branja in od časa, kolikor ga za to porabi. Skoraj je bolje, da deklicam branje zabranjujemo, kakor pa, da bi jih k temu še navduševali. Glede kakovosti smemo deklicam le take knjige dovoljevati, ki so pisane v modrem in poučnem duhu, n. pr. življenje in delovanje vzglednih mož, potopisne črtice in izzmej romanov le zgodovinske romane. Ena ali k večjemu dve srednje veliki knjigi zadostujeta črez in črez za jeden mesec.

Nekatere ženske so res prav strastne bralke. Marsiktera tiči celi dan in še polovico noči v knjigi, a gospodinjstvo in vzgojo otrok prepušča pa deklam. Možu, seveda kaj tacega ni povšeči in da bi se mu ne zamerila, naroči dekli, da naj strogo pazi, kedaj pride mož domu in naj jo takoj opozori, ali dá znamenje, da vrže hitro knjigo proč ter vzame delo v roko. Taka 'učena' žena je največja nesreča moževa in vse družine. Dela, delavnosti, reda, snage in varčnosti ne pozna. Njej beži čas brez koristi naprej in za gospodinjstvo rabi pa po jedno ali dve služkinji več, kakor bi jih potrebovala, če bi sama delala; pa vendar je še vse v največjem neredu. Mož najde v nedeljo prav tako umazano obleko, kakršno je slekel prejšnjo nedeljo; srajca je še jedenkrat bolj raztrgana, kakor je bila, ko jo je slekel, praznični čevlji so vsi plesnivi, sploh – v s e j e m l j e k o n e c in mož, ki ima znabiti majhne dohodke, ne more svoje družine več preskrbovati, zabrede v dolgove ali pa seže po tujem denarji ter uniči s tem samega sebe in drudino svojo.

In kedo je temu kriv?

'Preučena' žena njegova, ki je vedno brala nenravne romane, namesto, da bi pridno gospodinjala in vzgojevala otrole svoje! (Dimnik 1895: 127–128.)

A ne le pri nas, po vsej Evropi so se tedaj zgražali nad močno naraslim zanimanjem za knjige pri ženskah. Kot poroča Marie-Claire Hooock-Demarle so bili moški prepričani, da odraščajoče dekcle, ki se izgublja v romanih, izgublja tudi svojo

nedolžnost in si ustvarja umetni paradiz. Nekateri so nasprotno trdili, da je škoda, ki jo naredijo knjige pri mladih dekletih, veliko manjša kot pri poročenih ženskah. Knjige namreč niso bile več zgolj sredstvo za umik v domišljjski svet, ampak so postale nadomestek za življenje, beg pred vsakdanjikom in zaradi tega so mnogi v tej dejavnosti videli grožnjo mirnemu družinskemu življenju. Ženske so nasprotno v branju mnogokrat videle kompenzacijo za zakone, ki niso bili sklenjeni iz ljubezni, ampak iz preračunljivosti in v katere so bile pogosto prisiljene. Mnoge izobražene ženske se kmalu niso več zadovoljile s trivialnimi romani, še posebno v Nemčiji so kmalu zavrile Richardsonove in po njegovem zgledu napisane sentimentalne romane. Vzroke za to Marie-Claire Hoock-Demarle odkriva v dveh dejavnikih: ženske so se po eni strani začele zanimati za aktualne dogodke, znanost, izume in iznajdbe, po drugi strani pa je spremenjena zgodovinska situacija po francoski revoluciji nekoliko spremenila tudi spolne vloge. Pisateljice so začele v svoja dela vnašati probleme, ki so težile ženske po vsej Evropi in tako je branje pomenilo tudi neke vrste solidarnost med njimi. Mati J. W. Goetheja je pri petinsedemdesetih letih sinu o romanih, ki so jih napisale pisateljice in v njih prikazovale sodobne probleme žensk, pisala: »Ničesar bolj častitljivega ne moreš narediti za svojo ljubečo mater v njeni duhovni revnosti, kot to, da si tako prijazen in deliš z mano takšne prijetne stvari, kjerkoli jih dobiš.« (Hoock-Demarle 1995: 155.)²

Zanimivo je, da je feministična literarna veda v svojih že skoraj štirih desetletjih razvoja zelo veliko pozornosti posvečala vprašanju, v kolikšni meri je spolna identiteta pomemben dejavnik v ustvarjalnem aktu pisanja, veliko redkeje pa je bilo to vprašanje aplicirano na recepcijo literarnih besedil, čeprav ima seveda vsaka avtorica tudi izkušnje kot bralka. Tako se nam že na začetku ob ključnem problemu, ki ga napoveduje naslov pričujočega referata, odpira še naslednje: v kolikšni meri je pisateljičin ustvarjalni proces zaznamovan z lastno izkušnjo bralke, kaj torej pomeni za avtorice to, da so bili ženski glasovi v zgodovini književnosti vedno v manjšini ali pa so prevzeli ton in barvo moških glasov?

A to vprašanje moramo tokrat pustiti ob strani, saj nas v skladu s temo simpozija zanima, kakšno vlogo igrajo spolne identitete v procesu recepcije literarnega besedila in posledično seveda tudi v pri razvijanju literarne kompetence. Premislek o tem morda lahko spodbudi tudi večjo občutljivost pri interpretaciji besedil v izobraževanju in posledično vpliva na drugačno, še bolj bogato doživljanje literarnega dela pri njegovih bralkah in bralcih.

Kako naj torej beremo literarno besedilo, da v njem ali odkrijemo več ali pa se znamo spopasti s tistim, kar nas v njem moti in razdvaja, čeprav morda ne vemo čisto dobro, zakaj?

Kaj pomeni, če predpostavljamo, da moški in ženske beremo drugače? Ali lahko tako zastavljeno vprašanje, ki je samo parafraza že strivializiranega o različnih, spolno zaznamovanih pisavah, prinese tudi že odgovore, kakršne je ponudila feministična literarna veda ob ukvarjanju z ustvarjalnimi procesi in spolno razliko? Zdi se, da temu pritrjuje Jonathan Culler, ko besedo »writing« v znanem citatu iz

² Objavljeno tudi v: Catherina Elisabeth Goeth, *Briefe an ihren Sohn*, Stuttgart: Reclam 1971, 131.

dela Peggy Kamuf o tem, kako pisati kot ženska, nadomesti z besedo »reading« in nato sklene:

Za žensko ni to, da bere kot ženska, ponovitev neke identitete ali izkušnje, ki je dana, ampak je igranje vloge, ki jo konstruira z referenco na svojo identiteto kot ženska, ki je tudi konstrukt, tako da se lahko serija nadaljuje: ženska, ki bere kot ženska, ki bere kot ženska. Ta neskladnost razkriva interval, razkol v ženski ali v kateremkoli bralnem subjektu in njegovi »izkušnji«. (Culler 1998: 64.)

Cullerjev citat med drugim opozarja tudi na zapletenost in kompleksnost obravnavanega problema. Spoznanje, da je ženska identiteta konstrukt, nas opozarja na to, da je potrebno vsako izjavo, ki jo je izrekamo v razmerju med spolno identiteto in recepcijo literarnega dela, kritično premisliti in jo osvetliti z različnih strani, saj sintagma »reading women« kot ugotavlja tudi Mary Jacobus, nujno vključuje tako teorijo branja kot teorijo o ženski ali povedano drugače, teorijo o subjektivnosti in teorijo o spolih (Jacobus 1996: 5).

Zato najprej povzemimo spoznanja feministične teorije in študij spolov o spolnih identitetah, čeprav se zavedamo, da tega v okviru pričujoče razprave ne moremo storiti drugače kot tako, da le opozorimo na prelomne točke v teh teorijah in njihov pomen v širši diskusiji o spolih.

Enačenje ženskosti z njenim biološkim spolom v sodobnih študijah spolov razumemo kot že zdavnaj preseženi esencializem, ki je vzbudil številne kritike, saj pomeni, kot opozarja Judith Butler, vztrajanje pri koherenci in enotnosti kategorije žensk zavrnitev mnogoterosti kulturnih, družbenih in političnih presekov, v katerih so konstruirane konkretne »vrste« žensk.

Tako nam je danes povsem jasno, da spolno identiteto oblikujejo številni dejavniki in da gre pri tem za proces, ki poteka vse življenje. Kot ugotavlja Lilijana Burcar, ki se je v slovenskem prostoru najbolj natančno in s poglobljenimi znanstvenimi pristopi ukvarjala s problemi, na katere poskušam opozoriti tudi sama v pričujočem referatu, je »privzetje občutja spolne pripadnosti proces neprestanega nastajanja in postajanja; je neprestano pomikanje proti izoblikovanju družbeno prepoznavnega jaza, ki ni nikoli dokončno izpeljan, ampak obstoječ le kot približek v neprestanem procesu približevanja družbeno postavljeni normi« (Burcar 2000: 30).

Popolnoma lahko pritrdimo tudi njeni ugotovitvi, da je potrebno bralko z pripovednimi in jezikovnimi (mikro in makro) načini umestiti v privzemanje pozicije bralnega subjekta, pri čemer moramo to pozicijo najprej razgraditi in jo ponovno poustvariti v simbolnem redu jezika, čeprav je obstoj ženske v njem ali zanikan ali pa vsaj postavljen pod vprašaj.

V razpravi o spolnih identitetah, ki ima svoje nastavke že v t. i. *querelle de sexes*, pomeni resničen preobrat spoznanje Simone de Beauvoir, da se ženska ne rodi, ampak to postane. Judith Butler pa njeno misel razvija naprej:

Če »je telo situacija«, kakor trdi, se ne moremo vrniti v telo, ki ga ne bi že vseskozi interpretirali kulturni pomeni. Zato biološkega spola ne moremo označiti kot

prediskurzivno anatomsko dejanskost. In res bomo pokazali, da je biološki spol po definiciji vselej že družbeni. (Butler 2001: 20.)

Korak naprej, ki ga stori Judith Butler v primerjavi s Simone de Beauvoir in drugimi teoretičarkami, je spoznanje, da je biološki spol performativno izpeljan pomen in da tudi družbenega spola ni mogoče konstruirati kot »stabilno identiteto ali lokus instance, iz katerega izhajajo razne akcije; družbeni spol je identiteta, pretanjeno konstruirana v času in s stiliziranim ponavljanjem dejanj postavljena v prostor« (Butler 2001: 149). Z zgolj nanizanimi spoznanji o spolnih identitetah bi želela predvsem opozoriti na to, kako pomembno je, da se, ko razmišljamo o spolni razliki kot o enem izmed pomembnih dejavnikov v procesu recepcije literarnega dela, zavedamo, da mora biti pri takšnih razmišljanjih ves čas v ozadju spoznanje, da se spolne identitete vedno znova konstruirajo, kar pomeni, da naše gledišče ni trdno zasidrano, ampak premično, brez varne ograje, ki bi nas varovala pred zdrsom v poenostavljanja in prehitre zaključke. Da pa so tudi padci lahko koristni, o tem pričajo številna spoznanja, ki jih danes sicer sprejemamo kritično in z distanco, a so v svojem času spodbudila razmišljanja, ki so omogočila nove, še danes aktualne poglede.

Že v zgodnjih sedemdesetih letih je Elaine Showalter opozorila, da se od žensk pričakuje, da se identificirajo z moško izkušnjo in perspektivo, ki sta prikazani kot občečloveški. Podobno je nekaj let kasneje razmišljala Annete Kolodny: »Bistveno je, da je branje naučena aktivnost, ki je kakor mnoge druge naučene interpretativne strategije v naši družbi nujno spolno kodirana in nanjo vpliva spol.« (Kolodny 1980: 588.)

Prvo obsežnejše delo, ki se ukvarja z bralko, je knjiga Judith Fetterly *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*, ki je izšla leta 1978 in prinesla veliko drugačnih pogledov na vlogo bralke. J. Fetterly opozarja na shemo, ki se pojavlja v številnih ameriških romanih in celo v Irvingovem Rip van Winklu, ki velja za rojstvo ameriške imaginacije. Glavni junak tega in podobnih književnih besedil pobegne pred civilizacijo in pred žensko, ki je utelešenje dušečih in zati-ralnih sil. Ob branju takih besedil, trdi omenjena avtorica, imajo bralke probleme z identifikacijo, saj se ne morejo oz. nočejo identificirati z negativno prikazanimi ženskimi liki: »V takih delih je bralka vključena v sodelovanje pri izkušnji iz katere je nedvoumno izključena: identificira naj se s sebstvom, ki se definira v nasprotju do nje: tako se identificira proti sebi sami.« (Fetterly 1978: xii.)

Še bolj je to očitno, ko Judith Fetterly opozarja na roman *Zbogom, orožje*, saj ugotavlja, da solze, ki nam jih izvabi konec romana, niso namenjene Catherine, ampak Fredericu Henryju, saj je v Hemingwayevem romanesknem svetu moško življenje tisto, ki šteje. Tako je za Judith Fetterly jasno tudi sporočilo, ki ga lahko v delu preberejo bralke: dobra ženska je mrtva ženska in ne glede na to, ugotavlja teoretičarka, tudi če stvari ne želimo poenostavljati, je vendarle jasno, da se moramo živeti v Frederica Henryja, če želimo uživati patos, ki ga prinaša konec zgodbe.

Na podoben način o perspektivi, s katero se bralec ali bralka identificira, razmišlja tudi v Ameriki živeča avstrijska pisateljica Ruth Klüger, ko navaja misli

dveh uglednih intelektualcev: dramatika in režiserja Geoga Taborija, ki je izjavil, da sta najlepši ljubezenski zgodbi v evropski literaturi Othello in Wojcek, ter najbolj uglednega nemškega literarnega kritika Marcela Reich - Ranickija, ki je nekoč izrazil svoje navdušenje nad ljubezensko zgodbo v Schillerjevi Spletki in ljubezni. Ruth Klüger se ob tem sprašuje: »Kdo želi oporekati, da so vse tri drame literarne umetnine? Kako bi lahko bilo sploh drugače, če so avtorji Shakespeare, Büchner in Schiller? Toda najlepše ljubezenske zgodbe? Saj vendar v vseh ljubimec ubije žensko, ki jo ljubi: Othello jo zadavi, Wojcek zabode, pri Schillerju je zastrupljena.« (Klüger 1997: 86.) Seveda stvari ne moremo poenostavljati in na osnovi osebne izkušnje dveh avtorjev trditi, da kar vsi bralci tako doživljajo omenjena besedila, a to ne spremeni dejstva, da v evropski klasiki prevladujejo dela s podobami ženskosti, ki v senzibilnih bralkah gotovo povzročijo drugačne občutke kot pri bralcih.

Judith Fetterly zato predlaga, da se iz poslušne bralke (assenting reader) spremenimo v uporne bralke (resisting reader) in začnemo izganjati iz sebe moško miselnost, ki nam je bila vcepljena. Tako branje imenujemo tudi branje proti toku, saj se upiramo besedilnim strategijam in jih v bralnem procesu dekonstruiramo. Da pa to še zdaleč ni enostavno, opozarja Lilijana Burcar:

Tako med odraslimi kot mladimi bralci, pa uspešno branje proti toku zahteva visoko stopnjo osveščenosti o ustroju in načinu delovanja zunajbesedilne falocentrične realnosti in o poznavanju postopkov njenega vnašanja ter razodevanja v besedilni stvarnosti. Do tega se mora takšen bralec realistično naravnanih pripovedi šele mukoma dokopati, pa še to le pod pogojem, da se mu je uspelo izogniti popolnemu stapljanju z naložbami, ki jih od nje zahteva uspešna realizacija besedila. (Burcar 2000: 35.)

Branje proti toku, v katerem postanemo uporne bralke, je kot problematično označila tudi Shoshana Felman, saj ugotavlja, da uporna bralka bere literarno besedilo »od zunaj« in da upiranje branju pripelje v defenzivnost in zagovarjanje svojih ideologij in celo predsodkov. Na koncu se, ugotavlja S. Felman, upiramo samemu procesu branja, s čimer pa seveda slednje izgubi ves svoj čar.

Branja proti toku so tako verjetno sposobne le tiste bralke, ki imajo širok vpogled v dinamiko spolnih identitet, njihove odtise v vsakdanji stvarnosti in hkrati tudi poznajo niz dogovorov, ki so potrebni, da se prvine literarnega dela ob branju izoblikujejo v smiselno celoto. Ta niz dogovorov Jonathan Culler imenuje literarna kompetenca. V nemškem govornem prostoru se je bolj uveljavil izraz bralna kompetenca (Lesekompetenz), ki združuje kognitivne, emocionalno-motivacijske in komunikacijske dimenzije, ki so konstitutivni pri vseh bralnih procesih od informacijskih do literarnih besedil. Bettina Hurrelman uporabi v zvezi z branjem književnih in strokovnih tekstov izraz *Lektürekompetenz*.

Bralno kompetenco izoblikujejo številni družbeni dejavniki od družinskega okolja, šolske izobrazbe do pripadnosti starostni skupini, če jih naštejemo le nekaj. Ti dejavniki so vplivali tudi na načine branja. Tako naj bi najprej, kot trdi v svoji knjigi o bralkah romana v poznem 18. stoletju Erich Schön, prevladovalo »ekzem-

plarično branje«, v obdobju, ki ga raziskuje, torej v 18. stoletju pa naj bi se razvilo t. i. »identifikacijsko branje«, ki se je odvijalo predvsem v območju leposlovnih del. Bralci in še posebno bralke so morali razviti višjo stopnjo bralne kompetence, da so lahko prehajali iz vlog, v katere so se vživeli v fikcionalnem svetu, nazaj v svet resničnosti. Bralna publika romanov (ne samo trivialnih) je bila pretežno ženska, za kar se razlog skriva v tem, da so meščanke imele več prostega časa kot njihovi sodobniki, morda pa je bilo prehajanje med različnimi svetovi za bralke lažje tudi zato, ker so se v svojem življenju soočale s konstruirano spolno identiteto.

Pri razvijanju literarne kompetence so spolne identitete za sodobne raziskovalke in raziskovalce recepcije literarnih del vedno bolj zanimiv in pomemben dejavnik, zato je pričujoči prispevek samo poskus na ta problem opozoriti in s tem spodbuditi nove, morda tudi empirične raziskave na tem področju.

Literatura

- BURCAR, Lilijana, 2000: *Otroška književnost kot oblikovalni dejavnik deklishega in ženskega sebstva*. Magistrska naloga. Ljubljana.
- BUTLER, Judith, 2001: *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- CULLER, Jonathan, 1998: *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. London: Routledge.
- CULLER, Jonathan, 1975: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistic and the Study of Literature*. London, New York: Routledge.
- DIMNIK, Jakob, 1895: *Domača vzgoja. Slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem, učiteljem*. Ljubljana: Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta.
- FETTERLY, Judith, 1978: *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- HOOCK-DEMARLE, Marie-Claire, 1995: *Reading and Writing in Germany. A History of Women in the West. Emerging Feminism from Revolution to World War*. Ur. G. Fraisse, M. Perrot. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- HURRELMANN, Bettina, 2006: *Sozialhistorische Rahmenbedingungen von Lesekompetenz sowie soziale und personale Einflussfaktoren. Lesekompetenz. Bedingungen, Dimensionen, Funktionen*. Ur. N. Groeben, B. Hurrelmann. Wenheim, München: Juventa Verlag. 123–149.
- JENSTERLE DOLEŽAL, Alenka, 2005: *Paradoks ženske v delu Janeza Trdine. Zastavil sem svoje življenje: monografija o življenju in delu Janeza Trdine*. Ur. A. Bjelčevič. Mengeš: Muzej.
- JURČIČ, Josip, 1890: *Zbrani spisi* 9. Ljubljana: Narodna tiskarna.
- KOLODNY, Annette, 1980: *Reply to the Commentaries: Women Writers, Literary Historians, and Martian Readers*. *New Literary History* 11. 587–92.
- SCHÖN, Erich, 1990: *Weibliches Lesen: Romanleserinnen im späten 18. Jahrhundert. Untersuchungen zum Roman von Frauen um 180*. Ur. H. Gallas, M. Heuser. Tübingen: Niemeyer. 20–40.